

Музика О.Л. Традиційно-звичаєві аспекти соціальної регуляції і розвиток творчо обдарованої особистості / Проблеми загальної та педагогічної психології / Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / За ред.С.Д.Максименка. – Т.VIII, вип.4. – К., 2006. – С. 235-240.

Олександр Музика

ТРАДИЦІЙНО-ЗВИЧАЄВІ АСПЕКТИ СОЦІАЛЬНОЇ РЕГУЛЯЦІЇ І РОЗВИТОК ТВОРЧО ОБДАРОВАНОЇ ОСОБИСТОСТІ

Постановка проблеми та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Творчо обдарована особистість належить до тих „природних” типів, які виникли в процесі соціального розвитку людства. Логічно припустити, що відносно невелика кількість творчо обдарованих людей у загальній популяції є продуктом соціальної стратифікації і що існують особливі механізми соціальної регуляції або хоча б особливості в загальних механізмах, які регулюють процеси становлення й розвитку творчо обдарованої особистості та збереження нею своєї ідентичності у соціальних групах.

Традиційно-звичаєва регуляція, яка у „примітивних” культурах поширюється на всі етапи розвитку особистості, може бути використана як модель для осмислення ролі усталених соціальних норм у розвитку дитини в умовах нашої соціокультурної ситуації і, що особливо важливо, механізмів, які дозволяють дитині стати на шлях розвитку обдарованості.

Аналіз досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання проблеми. Очевидно, що на початкових етапах становлення обдарованої особистості її соціальне буття визначається (хоча й з деякою специфікою) загальними, спільними для всіх людей механізмами соціальної регуляції. На шляху розвитку із звичайної, пересічної до творчо обдарованої особистості зростає значення і питома вага специфічних механізмів чи, правильніше, специфічних моментів у загальних механізмах психологічної регуляції.

Такий підхід дозволяє використати теорії традиційно-звичаєвої регуляції поведінки та еволюційні теорії для моделювання філогенетичних аспектів виникнення творчості й обдарованості (Д. Кемпбелл, Л. Леві-Брюль). Механізми соціалізації творчо обдарованої особистості можуть бути окреслені закономірностями, що сформульовані в концепціях постфігуративної культури (М. Мід), стратегіальної регуляції творчості (В.О. Моляко), соцієнтальної психіки (О.А. Донченко), культурно-діяльнісної концепції соціалізації психіки (В.В. Москаленко, В.Т. Циба).

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми.

Попри те, що в деяких теоріях обдарованості розглядаються окремі аспекти, які можуть бути пов'язані із соціальними впливами, більшість із них не містять загальної моделі соціальної регуляції, яка відображала б соціальну детермінацію розвитку творчо обдарованої особистості, взаємодію традиційно-звичаєвих і особистісних чинників цього процесу.

Мета статті – розкрити зміст і механізми етапів взаємодії творчої особистості і групи, серед механізмів традиційно-звичаєвої регуляції відшукати такі,

236

які дозволяють дитині стати на шлях розвитку обдарованості.

Виклад основного матеріалу дослідження. Умови раннього виховання дітей в процесі еволюції суспільства змінюються не так швидко, як інші соціальні процеси. Виховним фоном у дитинстві нерідко є казки, приказки, прислів'я, загадки та інші форми, які Е. Тейлор назвав пережитковими. Звичаї, пов'язані з раннім вихованням дітей, не так швидко здають позиції як звичаєві регулятивні норми дорослих. Поміж тим, вихід на шлях розвитку обдарованості здійснюється переважно в дитинстві, отже, соціальні витоки цього можуть рельєфніше проглядатися в тих культурах, де звичаєва регуляція

є основною. Безперечно, тут потрібно шукати не прямих аналогій, а конгруентності механізмів, які при аналізі звичайної для нас культури нерідко видаються малозначимими і випадають з контексту аналізу.

Як зазначає В.В. Москаленко, „соціалізація особистості – це процес формування соціальності людини в результаті входження її в суспільство через механізм діяльності” [5, с.12]. Творча діяльність вирізняється з-поміж інших тим, що вона „заперечує” усталені види і результати діяльності. Результати творчої діяльності не прогножуються, їх доцільність, корисність – завжди під питанням. Більше того, в умовах **традиційно-звичаєвої** регуляції творча діяльність нерідко постає як вихід за межі групових норм, як соціальна девіація, яка порушує групову єдність. Ці суперечності обов’язково вирішуються в процесі соціальної еволюції, а те, як вони були вирішені, загальні механізми взаємодії творчої особистості і соціуму мають враховуватися при розробці прикладних розвивальних програм.

Висновок Д. Кемпбелла, який зроблено щодо загальної методології процесів, що мають подвійну детермінацію, стосується і процесу розвитку творчо обдарованої особистості: „...нам не варто піддаватися звабі розглядати продукт групового рівня як ідентичний продукту, що виникає в результаті процесів, які в своїй основі індивідуальні. Замість цього ми повинні розглядати індивідуальні мотивації як утворення, які є тим, чим вони є, саме завдяки груповій функціональності і їх пристосувальній цінності” [1, с.82].

Дослідники виділяють традиційний і сучасний типи соціального управління поведінкою. Основною ознакою традиційного типу є те, що способи і особливості певної діяльності не відокремлюються у свідомості від самої діяльності. Сучасний тип передбачає виокремлення принципів і загальних правил діяльності і, відповідно, можливості їх творчої модифікації. Традиційні форми соціальної регуляції

продовжують існувати у сучасному світі як елементи більш складних систем. Зокрема, вони присутні й у творчому процесі. Причому, скоріше за все, ця присутність не зовсім „традиційна”, а скоріше „дотрадиційна” – індивідуальна форма накопичення і збереження досвіду творчої діяльності, основне призначення якого – стати соціальним досвідом. Традиційний тип

237

регуляції поведінки здійснюється за допомогою *звичайв* – жорстко регламентованих стандартів діяльності. В.П. Левкович виділяє три основні функції звичаю: трансляція культури, соціальний контроль, соціальна інтеграція [6, с.215].

Соціальна генеза звичаєвих форм діяльності була побудована так, що в закріпленні тих форм діяльності, що виявилися ефективними, не виокремлюються чинники успішності. Другорядні чинники, які не мають прямого відношення до успішності діяльності, теж входять до звичаєвої регуляції і їх виконання регулюється не менш жорстко. Результат, а не спосіб його досягнення, є мірилом ефективності і критерієм для своєрідної „консервації” ефективних форм діяльності у звичаєвій регуляції. Таке зберігання у груповій свідомості ефективних, життєво важливих форм діяльності цілком виправдане і зрозуміле, але воно має й зворотну сторону, сприяючи розвитку міzoneїзму. Заперечення змін і нововведень, як цінність традиційної соціальної регуляції, відмічається в етнографічній літературі [3].

Система соціальної регуляції в її традиційних формах вибудувана так, що група оберігає звичаї, оскільки дотримання їх розглядається як основа її цілісності. Е. Дюркгейм в цьому зв'язку писав: „Без сумніву, розмірковуючи відсторонено, можна довести, що немає жодних підстав суспільству забороняти вживання тієї чи іншої самої по собі нешкідливої їжі. Але, якщо вже відразу до цієї їжі стала інтегруючою

частиною суспільної свідомості, то вона не може зникнути, не послабивши соціальних зв'язків” [Цит. по: 6, с.221]. Думається, що аналогічний механізм соціального впливу діє і на творчі прояви. У культурах з традиційною регуляцією будь-який творчий прояв є порушенням усталених звичаїв, норм і ритуалів. Отже, для того, щоб потенційна корисність продукту творчості була визнана групою, необхідний і певний час і певний психологічний механізм. Суть цього механізму може бути розкрита через зміст етапів взаємодії творчої особистості і групи.

Перший етап – виділення творчої особистості, емансипація від групових норм і продукування чогось такого, що йде врозріз із загальноприйнятим. Поведінка такої людини сприйматиметься групою як девіантна і вона неминуче буде піддаватися груповим санкціям. Другий етап – отримання і збереження результату творчості, захист його від знищення. Творча людина має проявити тут і силу, і відвагу. Третій етап – поступове визнання цінності результату творчості через його утилітарне застосування. Четвертий етап – визнання цінності творчої особистості через очікування від неї подібних результатів. П'ятий етап – визнання цінності творчості, унормована допустимість існування носіїв творчості, людей, які загалом порушують групові норми. При цьому очевидно й те, що ці люди мають „завоювати” це право, „заплатити” за нього певну ціну тощо. Іншими словами, для того, щоб закріпитися у статусі „творча людина”, необхідно пройти через фазу конфронтації із соціальним оточенням.

238

Як приклад можна згадати досить жорсткі норми, що регламентують час, порядок та склад їжі. Якщо дитині вдалося закріпити за собою право з'їдати спочатку другу страву, а потім першу, то це, безумовно, не означає, що вона стала творчою, але й те, що така дитина

прагнучиме й надалі до подібних нешкідливих девіацій, також не підлягає сумніву. У цьому зв'язку той факт, що серед творчих людей набагато більше ліворуких, ніж в середньому в популяції, може бути проінтерпретовано з повним перевертанням причинно-наслідкових зв'язків при рівноцінній по доказовості аргументації. Вважається, що ліворукість пов'язана з особливостями функціональної асиметрії мозку, яка більшою мірою сприяє творчим процесам. Але ж відомо, що донедавна будь-які спроби дитини виконувати певні дії лівою рукою (їсти, писати, кидати, викручувати білизну тощо) каралися і батьками, і вчителями, і, відповідно, ровесниками. Шульга, який витримав такий соціальний тиск, має більші шанси, ніж праворука людина здолати соціальні перешкоди й на шляху творчого розвитку і, можливо, саме це, а не будова мозку, є причиною вищої креативності ліворуких.

Якщо розглядати творчу особистість на етапі її становлення, то очевидно, що сучасна соціальна регуляція все ж більшою мірою стосується „нетворчої” поведінки. Становлення творчої особистості, у всякому разі до тих пір, поки її статус як творчої не стабілізується, в тій чи іншій мірі регулюється й тими механізмами, які є типовими для традиційної регуляції. Особливо це помітно тоді, коли йдеться про стосунки в сім'ї, стосунки між ровесниками, стосунки між обдарованою особистістю і соціальними інституціями тощо.

С.І. Корольов до основних способів регулюючого впливу відносить традиції, через які реалізовується вплив соціуму на особистість за допомогою таких засобів як загальноприйняті норми, звичаї, ритуали, особливі ціннісні уявлення про світ і статус людини у світі. Важливу роль у цьому процесі відіграє ритуал, призначення якого конкретизується у таких принципах: „по-перше, загальнозрозуміла умовність дії; по-друге, суспільна значимість явища чи факту, на якому концентрується ритуал; по-третє, його особлива мета. Ритуал

призначений створювати єдиний психологічний настрій в групі людей, викликати їх до активного співпереживання чи визнання важливості факту чи явища” [2, с.36].

Відомі „шаманські” дії творчих людей, їх намагання працювати в певний час, в певних умовах, певним способом, з певними матеріалами тощо, виконують ту саму функцію, що виконували ритуальні дії в примітивних людських спільнотах. Створити особливий творчий настрій, викликати творче натхнення, та й, зрештою, викликати особливий, сконцентрований на предметі творчості стан свідомості – це намагаються робити чи не більшість творчих людей. Здатність творчих людей до саморефлексії дозволяє їм аналізувати ці аутосугестивні прийоми та оцінювати їх. При цьому результати оцінки, які часто мають

239

відтінок самоіронії, в кінцевому рахунку визначаються результатом творчості. Якщо результат є, то для його досягнення можна використовувати й різні „дидактичні” ритуали, повторюючи їх знову й знову.

У примітивних людських спільнотах якісь із творчих діяльностей час від часу втрачали творчий статус, ставали просто діяльностями. Очевидно, це відбувалося шляхом визнання соціальною групою суспільної корисності тих форм діяльності, які винайшов індивід-творець. Очевидно, при цьому зростав статус цієї людини. Осоціальнення індивідуальних творчих досягнень є однією із перших форм визнання групою особистості. При цьому група брала діяльність цілісно, разом з її сутнісними і побічними характеристиками, які не мають прямого відношення до результату, і закріплювала цю цінність в ритуалах.

Втративши індивідуальний статус і набувши соціального, ритуал часто набуває нових властивостей, втрачаючи при цьому первісні.

Діяльність, яка була в його основі, іноді втрачає свою доцільність і замінюється якимись умовними діями, натомість, на перший план виходять соціально-інтегративні функції. Серед функцій ритуалу вирізняється його здатність укріпляти групову солідарність (Е. Дюркгейм) шляхом повторюваності „стандартних” поведінкових групових реакцій.

Таким чином, ритуал як спосіб соціальної регуляції поведінки не втратив свого значення й зараз, особливо коли йдеться про усвідомлення й прийняття ціннісного значення окремих видів діяльності чи норм поведінки дітьми, які через особливості розвитку інтелекту і моральної сфери не можуть зробити це за допомогою звичайних дидактичних методів.

Ритуал є одним із способів дологічної (Л. Леві-Брюль) верифікації соціальних норм. Очевидно, що ця властивість дозволяє використати його як прийом педагогічного впливу для тих категорій дітей, вікові особливості соціального сприймання яких є сензитивними для цього. Руйнування звичаєвих форм регуляції поведінки у зв'язку з утвердженням мононуклеарної сім'ї, поступовою заміною традиційної дитячої субкультури маргіналізованою масовою субкультурою робить актуальним завдання введення ритуальних форм засвоєння соціальних норм у навчально-виховний процес. Зокрема у дошкільному і молодшому шкільному віці ритуали могли б виконувати нормотворчу функцію щодо закріплення форм індивідуального і групового поцінування досягнень дітей, визнання їх особистісних якостей, визнання творчих проявів як інтрагрупової цінності.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Можна виділити два типи творчої діяльності і, відповідно, два механізми традиційно-звичаєвої регуляції. Перший тип – це узвичаєна творчість. Вона „вмонтована” у систему традиційно-звичаєвої регуляції у вигляді

усталених обрядів і предметів побутового вжитку. Узвичаєна творчість дозволяє людині дозовано виявляти притаманний їй

240

потяг до нового, до експериментування. Вона регламентує творчість у діяльності, але не передбачає ні творчої діяльності, ні, тим більше, творчої особистості. Другий тип – це інноваційна творчість. Вона пов'язана з виходом за межі традиційно-звичаєвої регуляції, з доданням нормативного тиску соціального оточення. Необхідність додання нормативного тиску можна розглядати як механізм, що виконує дві функції: 1) захисту усталених форм суспільної організації від неперевіраних і потенційно небезпечних впливів; 2) соціальної стратифікації творчих особистостей. Те, що соціум виставляє певний бар'єр для розвитку інноваційної творчості, можна розглядати як механізм її розвитку. Тільки здолавши цей бар'єр, людина утверджується в ролі творчої особистості і доводить своє право на творчі пошуки, творчі помилки і творчі досягнення.

Перспективи подальших досліджень бачаться у вивченні конкретних ситуацій, пов'язаних з розвитком творчо обдарованої особистості у контактній соціальній групі.

Література

1. Кэмпбелл Д.Т. Социальные диспозиции индивида и их групповая функциональность: эволюционный аспект // Психологические механизмы регуляции социального поведения /Отв. ред. М.И.Бобнева, Е.В.Шорохова. – М.: Наука, 1979. – С.76-102.
2. Королев С.И. Психологическая ориентация в этнопсихологии. Механизмы субъективации // Психологические механизмы регуляции социального поведения /Отв. ред. М.И.Бобнева, Е.В.Шорохова. – М.: Наука, 1979. – С.20-43.
3. Леви-Брюль Л. Первобытное мышление. – М.: Атеист, 1930.

4. Мид М. Избранные произведения. – М.: Наука, 1988. – 429 с.
5. Москаленко В.В. Теоретико-методологічні засади організації соціально-психологічних служб // Соціальна служба в Україні: соціально-психологічні засади формування ефективного функціонування. Матеріали науково-практичної конференції. – К.: Фенікс, 2005. – С.7-13.
6. Психологические проблемы социальной регуляции поведения / Отв. ред. Е.В.Шорохова, М.И.Бобнева. – М.: Наука, 1976. – 368 с.